

ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИНИ ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ РИВОЖЛАНИШИНИ ТАВСИФЛОВЧИ КЎРСАТКИЧЛАР ВА УЛАРНИНГ ҚИЁСИЙ ТАВСИФИ

*Бизнес ва тадбиркорлик олий мактабнинг
“Лойиҳа бошқаруви” мутахассислиги тингловчиси
Норкулов Сухроб Туракулович*

Корхона (Таълим муассасаларнинг) ижтимоий-иқтисодий ривожланишини таъминлашнинг шартларидан бири бўлиб, ушбу sanoat корхоналар (Таълим муассасалар)и фаолиятининг барқарор ривожланишини тавсифловчи кўрсаткичлар тизимини шакллантириш ҳисобланади.

Корхона (Таълим муассасаларнинг) ижтимоий-иқтисодий ривожланишини таъминлашни баҳолаш масаласи хорижлик иқтисодчи олимлар томонидан мустақил диссертацион тадқиқот объекти сифатида тадқиқ қилинган ҳамда тегишли хулосалар, тавсиялар шакллантирилган.

Россиялик иқтисодчи олим Л.Колпакова мақсадли дастурлаштириш методологиясини қўллаш асосида озиқ-овқат маҳсулотларини ишлаб чиқариш соҳасида инновацион технологик жараёнларни баҳолаш методикасини ишлаб чиққан.

Унинг хулосасига кўра, ҳар қандай технология турли кўрсаткичлар билан тавсифланади ва мезонлар сифатида f_1, f_2, \dots, f_m ни олади. Мазкур мезонларнинг ҳар бирида X эҳтимолий қарорларни максималлаштириш лозим, деб ҳисоблайди.

Л.Колпакова мақсадли режалаштириш методологиясига мувофиқ, R^m чегаравий кенликда U кўплик идеал векторларни беришни мақсадга мувофиқ, деб ҳисоблайди. Бунда $U \cap Y = \emptyset$ тенглик мавжуд бўлиб, Y кўплик эҳтимолий

векторларни англатаид, яъни $Y = f(X)$.

Бундан ташқари, R^m чегаравий кенликда $\rho = \rho(y, z)$ рақамли функцияси берилган бўлиб, ушбу функция y ва z векторлар жуфтлигининг ҳар бирида y ва z векторлар ўртасидаги масофани таққослайди.

Мақсадли дастурлаштириш методига мувофиқ, шундай $x^* \in X$ қарори танланадики, униг учун қуйидаги тенглик бажарилиши керак:

$$\inf_{y \in U} \rho(f(x^*), y) = \min_{x \in X} \inf_{y \in U} \rho(f(x), y)$$

Мазкур тенглик $f(x^*)$ вектор энг яхши x^* қарорга мос келишини англатади ва у кўплик идеал векторлардан минимал эҳтимолий масофада бўлиши керак.

Бундай шароитда метрикани танлаш қуйидаги параметрик оиладан амалга оширилади:

$$\rho_a^{(s)}(y, z) = \left(\sum_{i=1}^m a_i |y_i - z_i|^s \right)^{1/s},$$

Бу ерда: $s \geq 1$ ва $a = (a_1, \dots, a_m)$; $a_i > 0$ для всех $i = 1, 2, \dots, m$.

Хусусий ҳолатда, яъни технологиялар 2 та параметр билан $s=2$, ва $a_i=1$, $i=1, 2, \dots, m$ таққосланганда мезонлар тенг кучли бўлади:

$$\rho^{(2)}(y, z) = \sqrt{(y_1 - z_1)^2 + (y_2 - z_2)^2}.$$

Л.Колпакова технологик жараён вариантнинг самарадорлигини 4 та мезон бўйича аниқлашни таклиф этади:

$$\rho^{(4)}(y^{(i)}, 0) = \sqrt[4]{\bar{y}_1^4 + \bar{y}_2^4 + \bar{y}_3^4 + \bar{y}_4^4}$$

бу ерда \bar{y}_i – мезонларнинг модификациялашган миқдорларидир¹.

¹ Колпакова Л.Г. Анализ и совершенствование эффективности гибких технологических процессов производства пищевых продуктов в условиях многоассортиментного выпуска. Дисс. на соиск. уч.ст. к.э.н. – Санкт-Петербург, 2009. – С. 9-10.

И. Ансофф стратегияни ташкилот ўз фаолиятида роя этадиган қарорларни қабул қилиш учун қоидалар тўплами сифатида таърифлаган. Унинг концепциясига асосан корхонанинг умумий стратегияси ресурслардан қандай фойдаланиш кераклигини белгилайди, бозорлар, ривожланиш йўналишлари, рақобат устунликлари, кутиладиган синергияни қайд этади².

Озиқ-овқат саноти корхоналар (Таълим муассасалар)и фаолиятининг барқарорлигини тавсифловчи муҳим кўрсаткичлардан бири бўлиб, Молиявий левераж коэффиценти ҳисобланади.

Молиявий леверж коэффиценти хўжалик субъектининг ўз маблағлари билан таъминланганлигини кўрсатади.

Молиявий леверж ўз маблағлари : Жами қарз мажбуриятлари.

Ушбу коэффицентининг максимал меъерий даражаси 0,25 қилиб белгиланган. Бошқача айтганда, хўжалик субъектининг 1 сўмлик ўз маблағига 4 сўмгача қарз мажбурияти тўғри келиши керак.

Ғарбий Европанинг қатор мамлакатларида, шу жумладан, Францияда молиявий левераж коэффиценти директив кўрсаткич сифатида белгиланган. Ўзбекистонда эса, молиявий левераж коэффиценти бўйича корхоналар (Таълим муассасалар)га норматив белгиланмаган.

Озиқ-овқат саноти корхоналар (Таълим муассасалар)иларнинг ўз маблағларига қуйидагилар киради: устав капитали; фойда ҳисобидан шакллантирилган захиралар; қўшилган капитал; соф фойда; ўтган йилларнинг тақсимланмаган фойдаси.

Хўжалик субъектининг устав капитали унинг оддий акцияларини сотиш йўли билан шакллантирилади. Фойда ҳисобидан шакллантириладиган захиралар эҳтимолий йўқотишларни қоплашга мўлжалланган. Қўшилган капитал корхонанинг оддий акциялари билан имтиёзли акцияларининг бозор баҳоси билан номинал қиймати ўртасидаги фарқдир. Янги чиқарилган

² Ансофф И. Новая корпоративная стратегия. - СПб: «Питер», 1999.-416 с.; Ансофф И. Стратегическое управление: пер. с англ. - М.: Прогресс, 1999.-С. 117.

акциялар номинал қийматида эмас, балки бозор баҳосида сотилиши керак. Янги акция чиқариш учун қарорни акциядорларнинг умумий йиғилиши қабул қилади.

Ўзбекистон амалиётида корхона (Таълим муассасаларнинг) соф фойдаси қуйидаги тартибда шаклланади: Маҳсулоларни сотишдан олинган тушумдан маҳсулот таннархини айириб ташласак **ялпи фойда** келиб чиқади. Ялпи фойдадан давр харажатларини айириб ташласак, у ҳолда **асосий фаолиятнинг фойдаси** келиб чиқади.

Давр харажатларига қуйидагилар киради: сотиш харажатлари; маъмурий харажатлар; бошқа операцион харажатлар; келгусида солиққа тортиладиган базадан чиқариладиган ҳисобот даври харажатлари.

Ялпи фойдага молиявий фаолиятдан олинган даромад кўшилиб, ундан молиявий фаолият бўйича харажатлар айириб ташланса, **умумхўжалик фаолиятининг фойдаси** келиб чиқади.

Молиявий фаолиятдан олинган даромадларга қуйидагилар киради: дивидендлар; фоиз шаклидаги даромадлар; узоқ муддатли ижара ёки лизингдан олинган даромадлар; валюта курси фарқи кўринишида олинган даромадлар; молиявий фаолиятнинг бошқа даромадлари.

Молиявий фаолият бўйича харажатларга қуйидагилар киради: фоиз шаклидаги харажатлар (корхона чиқарган облигациялари учун тўланадиган фоизлар, олган кредитлари учун тўланадиган фоизлар ва бошқалар); узоқ муддатли ижара ёки лизинг бўйича фоиз шаклидаги харажатлар; валюта курси фарқидан зарарлар; молиявий фаолият бўйича бошқа харажатлар (сотиб олинган қимматли қоғозларнинг бозор баҳосини пасайиши ва бошқалар).

Умумхўжалик фаолиятининг фойдасига фавқулоддаги фойдани кўшиб, ундан фавқулоддаги зарарни айириб ташласак, у ҳолда **даромад (фойда) солиғини тўлагунга қадар фойда** ҳосил бўлади. Ушбу фойдадан даромад (фойда) солиғи суммаси айириб ташланса, у ҳолда **ҳисобот даврининг соф**

фойдаси ҳосил бўлади.

Ҳисобот даврининг соф фойдасидан тўланган дивидендлар суммасини айириб ташласак, **ўтган йилнинг тақсимланмаган фойдаси** ҳосил бўлади.

Дивидендлар акциядорлар умумий йиғилишининг қарори билан тўланади. Агар акциядорлар умумий йиғилиши соф фойдани тўлиқ, яъни 100% дивиденд сифатида тўлаш тўғрисида қарор қабул қилса, ўтган йилнинг тақсимланмаган фойдаси юзага келмайди.

Озиқ-овқат саноти корхоналар (Таълим муассасалар)ининг қарз мажбуриятларига қуйидагилар киради: давлат бюджети олдидаги солиқлар ва мажбурий тўловлар бўйича қарздорлик; сотиб олинган хом-ашё ва материаллар бўйича кредитор қарздорлик; тижорат банкларидан олинган кредитлар бўйича қарздорлик; корхона чиқарган қимматли қоғозлар бўйича қарздорлик; ишчилар олдидаги меҳнат ҳақи бўйича қарздорлик; векселлар бўйича қарздорлик.

Корхоналар (Таълим муассасалар) товарларни кредитга сотганда қарздорлик тижорат вексели билан расмийлаштирилади. Векселда кўрсатилган сумма фоизи билан тўланади.

Озиқ-овқат саноти корхоналар (Таълим муассасалар)ининг ликвидлилигини тавсифловчи муҳим кўрсаткичлардан яна бири – тезкор ликвидлилик коэффицентидир. Тезкор ликвидлилик коэффицентиди корхона ликвидли активларини жорий пасивларга атқисмлаш орқали аниқланади. Ушбу коэффицентнинг энг паст меъёрий даражаси 1,0 га тенг.

Ликвидли активлар: пул маблағлари; дебитор қарздорлик; юқори ликвидли қимматли қоғозларга қилинган инвестициялар.

Пул маблағларига қуйидагилар киради: кассадаги нақд пуллар; корхонанинг банкдаги ҳисобрақамларидаги пул маблағлари; хужжатлаштирилган аккредитив бўйича банкда депонент қилинган пуллар.

Проф. А.Бурхановнинг фикрига кўра, саноат корхоналар (Таълим

муассасалар)ининг барқарорлигини билвосита тавсифловчи кўрсаткичлар ҳам мавжуд бўлиб, улардан асосийлари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади: инфляция даражаси; миллий валютанинг қадрсизланиш (девальвация) суръати; давлат бюджети дефицити даражаси; давлат қарзи даражаси.

Халқаро валюта фонди экспертларининг тавсиясига кўра, инфляциянинг йиллик даражаси 3 фоиздан ошмаса, бу мўътадил инфляция ҳисобланади. Миллий валютанинг йиллик қадрсизланиш суръатининг 10 фоизга етиши ва ундан юқори бўлиши молиявий инқироз белгиси ҳисобланади.

Халқаро амалиётда давлат бюджети дефицити даражаси ва давлат қарзи даражаси кўрсаткичлари бўйича Маастрихт шартномасида кўзда тутилган меъёрий даражалар ва мезонлар қўлланилади.

Халқаро амалиётда қабул қабул қилинган таснифга кўра, компанияларнинг умумий пул оқими пул маблағлари кирими билан пул маблағлари чиқими суммаси ўртасидаги фарқ суммасидир.

1-жадвал

Корхоналар (Таълим муассасалар)да (Таълим муассасаларда) пул маблағлари кирим ва чиқим элементлари³

Пул маблағлари кирим элементлари	Пул маблағлари чиқим элементлари
Таҳлил қилинаётган давр мобайнида олинган фойда	Дебитор қарздорлик ва товар-моддий захираларга кўшимча маблағлар жойлаштириш
Асосий воситаларга ҳисобланган амортизация ажратмалари	Солиқлар, фоизлар, дивидендлар, бўнақлар тўлаш;
Дебитор қарздорлик ва товар-моддий захираларига жойланган	Пеня ва жарималар тўлаш;

³ Банковское дело. Учебник. Под ред. Проф. О.И. Лаврушина. – М.: КНОРУС, 2016. – С. 360-361.

маблағларнинг бўшаб қолиши	
Кредитор қарздорлик миқдорининг кўпайиши	Банклардан олинган кредитларни тўлаш
Тижорат банкларидан кредитлар олиш	Тижорат кредитлари бўйича асосий қарз суммаси ва фоизларни тўлаш
Акциядорлик капитали ва бошқа пассивлар суммасининг ошиши	Кредитор қарздорлик миқдорининг камайиши
Молиявий грантлар жалб қилиш	Акциядорлик капитали суммасининг камайиши

1-жадвал маълумотларидан кўриш мумкинки, корхоналар (Таълим муассасалар)да (Таълим муассасаларда) пул оқимининг кирими ва чиқими аниқ элементлардан ташкил топган. Корхона (Таълим муассасаларнинг) ижтимоий ривожланишини баҳолашда қуйидаги кўрсаткичлардан кенг фойдаланилади: корхона ходимларининг даромадлари миқдорининг ошиши; меҳнат хавфсизлиги даражасининг ошиши; иш ўринларини кўпайиши; меҳнат шaroитларини яхшиланиши; ходимларнинг умрини узайиши; ходимларни касалланиш даражасини камайиши.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Колпакова Л.Г. Анализ и совершенствование эффективности гибких технологических процессов производства пищевых продуктов в условиях многоассортиментного выпуска. Дисс. на соиск. уч.ст. к.э.н. – Санкт-Петербург, 2009. – С. 9-10.
2. Ансофф И. Новая корпоративная стратегия. - СПб: «Питер», 1999.-416 с.; Ансофф И. Стратегическое управление: пер. с англ. - М.: Прогресс, 1999.- С. 117.
3. Банковское дело. Учебник. Под ред. Проф. О.И. Лаврушина. – М.: КНОРУС, 2016. – С. 360-361.